

CARPATHIAN ROMA'S DIALECT - LANGUAGE DEVELOPMENT AND LOANS FROM ROMANIAN AND HUNGARIAN

ROMA DIALECTE CARPATES - DEVELOPPEMENT DU LANGAGE ET PRETS ROUMAINS ET HONGROIS

DIALECTUL RROMILOR CARPATICI – EVOLUȚIA ȘI ÎMPRUMUTURILE DIN LIMBA ROMÂNĂ ȘI MAGHIARĂ

Ionel CORDOVAN,

student-doctorand, anul II, domeniul Filologie
Universitatea „Ovidius” din Constanța
gionicordovan@yahoo.com

Abstract

In this article we intend to present the stages of historical development of the Romani language, to make a presentation of the evolution of Carpathian Roma's dialect from Romania from a multilingualism perspective, highlighting the Hungarian and Romanian influences on the patois spoken by Carpathian Romas.

Résumé

Dans cet article, nous avons l'intention de présenter les étapes du développement historique de la langue romani, à réaliser une présentation de l'évolution du dialecte Roumanie Carpates Roma du point de vue du multilinguisme, mettant en évidence les influences hongroises et roumaines sur le dialecte parlé des Carpates Roma.

Rezumat

În articolul de față ne propunem să prezentăm etapele dezvoltării istorice ale limbii rromani, să realizăm o prezentare a evoluției dialectului rromilor carpatici din România din perspectiva multilingvismului, evidențiind influențele maghiare și românești asupra graiului vorbit de rromii carpatici.

Keywords: *Romani, dialect, Carpathian, Romanian, Hungarian*

Mots-clés: *dialecte Roma, Carpates, roumain, hongrois*

Cuvinte-cheie: *rromi, dialect, carpatic, român, maghiar*

Originea, atestarea și evoluția limbii rromani

Limba rromani este singura limbă indo-europeană care a fost vorbită exclusiv în Europa, începând cu Evul Mediu și a cărei vocabular și gramatică este legată de limba sanscrită. Este o parte a familiei de limbi indiene din diaspora, vorbite de călătorii indieni în afara Indiei¹.

¹ http://romani.humanities.manchester.ac.uk/files/11_origins.shtml

În Europa, primele cuvinte scrise în limba rromani datează din 1547, când Andrew Borde publică în „*Prima carte de introducere a cunoașterii*”, 13 fraze traduse în limba engleză. Întrucât această atestare este cu totul insuficientă, material, pentru caracterizarea unei limbi și, pe de altă parte, este destul de târzie (deși în secolul al XVI-lea, când a apărut fragmentul sus-citat, rromii erau deja menționați cu o istorie veche), soluția care li s-a impus lingviștilor interesați de acest idiom a fost aceea a *reconstrucției*, cu mijloacele comparatismului istoric. Practic, structura relativ recentă a limbii rromani poate fi comparată cu aceea cu a unor limbi din India, pentru că există atestări scrise din epoci foarte vechi. Se poate reconstitui astfel, măcar parțial, o anumită stratificare lexicală și gramaticală care poate oferi repere pentru o etapizare logic deductibilă a limbii în discuție.

Se disting trei faze în dezvoltarea istorică a limbii rromani:

- proto-rromani (pre-europeană)
- limba rromani arhaică (perioada bizantină)
- dialecte moderne de limbă rromani (începând cu secolele al XIV-lea – al XV-lea)

După declinul din perioada bizantină, la sfârșitul secolului al XIV-lea, populațiile vorbitoare de limbă rromani au început să emigreze din Balcani, stabilindu-se în Europa Centrală și de Vest în secolele XV-lea și începutul secolului al XVI-lea. Diferențele dintre diferitele maniere de vorbire folosite de rromii au apărut în această perioadă, rezultatul fiind împărțirea limbii în ramuri dialectale. Evoluțiile interne diferite în morfologia, fonetica și lexicul limbii au fost însoțite de influențele exercitate de limbile cu care au venit în contact dialectele limbii rromani, cele mai importante influențe fiind din limba turcă, română, maghiară, germană și limbile slave. Cele mai timpurii atestări ale limbii rromani se constituie sub forma unor grupuri de propoziții și fraze scurte, datând de la mijlocul secolului al XVI-lea până la jumătatea celui de-al XVII-lea. Aceste surse reprezintă dialectele din Europa de Vest, Europa de Sud și Balcani. Aici există o mare varietate de surse, care devin tot mai cunoscute în secolul al XVIII-lea, atestând existența unor comunități vorbitoare de limbă rromani în întreaga Europă.

Caracteristicile lingvistice analizabile în aceste documente confirmă faptul că sunt apropiate de variantele dialectului găsit în limba rromani de azi. Astfel, prin secolul al XVIII-lea, formarea dialectelor limbii rromani a fost finalizată. Pe de altă parte, faptul că are multe elemente comune cu variantele vorbite astăzi arată că este vorba despre un fenomen de conservare foarte puternic, explicabil prin traiul relativ închis, enclavizat, al comunităților respective de vorbitori.

Teoria straturilor etimologice și a repartiției dialectale

Bernard Gillat-Smith introduce, pentru prima dată, terminologia prin care idiomurile rrome erau defalcate în: *idiomuri din grupul „vlah”* și *idiomuri din grupul „non-vlah”*. Această distincție *vlah / non-vlah*, utilizată după aceea în întreaga lume, viza, în principal, influența masivă exercitată de limba româna asupra idiomurilor rrome, până la a doua jumătate a secolului al XIX-lea (dezrobirea rromilor din Principatele Române). Această formulare nu acoperea însă realitatea lingvistică din vastul teritoriu în care existau rromii, în principal, european, american, australian.

În revista *Études Tsiganes* apare menționat, în anul 1982, interesul tânărului lingvist francez Marcel Courthiade, de a studia intens posibilitățile de grupare, pe baza realității dialectale, a idiomurilor rrome. La puțin timp după aceea, cercetătorul avea să publice o serie de articole pe această temă, articole în care se procedează la trecerea în revistă a tuturor încercărilor de clasificare a idiomurilor rrome europene, date la iveală de: F.X. Miklosich, Arhiducele Iosif (József főherceg), Jan Kochanowski, Georges Calvet, Terence Kaufman, Lev Čerenkov și Tatiana Ventcel.

Depășind clasicele repartizări geografice ale idiomurilor rrome după criteriul național (statal), Marcel Courthiade trece la clasificarea idiomurilor rrome europene după criteriul straturilor dialectale, așezate succesiv în spațiul european. Ideea unei astfel de clasificări este motivată, pornindu-se de la realitățile din teren, de la diferențierile percepute dintre un idiom sau altul, care nu pot fi demarcate clar pe baza isoglozelor, tocmai din pricina particularităților cimentate, ca urmare a

asezării vorbitorilor ce reprezintă diversele dialecte din zonele dialectale respective, în momente istorice diferite. Astfel, Marcel Courthiade condensează diversitatea dialectală rromă în trei straturi succesive de expansiune și, în cadrul fiecăruia din ele, admite existența unor subdivizări dialectale tradiționale. Autorul prezintă câteva dintre principalele trăsături distinctive ale dialectelor din stratul I, cel mai vechi, și ale dialectelor din straturile II-III, mai noi.

Dialectul rromilor carpatini / carpatici

Pentru clasificarea dialectelor limbii romani trebuie selectat criteriul după care se face clasificarea. Uneori, clasificarea dialectului se bazează pe criterii strict geografice, iar alteori pe caracteristicile structurale ale dialectelor - lexic, fonetică, morfologie. În acest ultim caz, este necesară reliefaarea acelor caracteristici care sunt relevante la nivel global și care pot fi folosite ca o grilă de referință pentru a compara diferite dialecte, respectiv, pentru a determina relațiile dintre ele. De cele mai multe ori, cercetătorii nu sunt de acord căror caracteristici ar trebui să le acorde o atenție mai mare pentru a le conferi statutul de bază a clasificării. Prin urmare, sunt mai multe modele de clasificare a dialectelor limbii rromani. O altă dificultate este aceea că unele dialecte pot avea aceleași caracteristici în două ramuri distincte ale dialectului. Astfel de dialecte de tranziție fac parte din orice peisaj lingvistic. Prin urmare, este aproape imposibil să se postuleze bariere clare între grupurile de dialecte sau ramuri ale dialectului.

Astfel, există mai mulți factori care sunt responsabili pentru diferențierea dialectului în limba rromani:

- migrația populației vorbitoare de rromani în diferite perioade în întreaga Europă;
- răspândirea geografică a schimbărilor structurale, creând ceea ce numim *izoglose*;
- influența limbilor de contact;
- modificări specifice care sunt limitate în structura dialectelor individuale.

Pe baza acestor criterii, au fost stabilite principalele patru dialecte ale limbii rromani întâlnite în România: căldărăresc, ursăresc, carpatic și spoitoresc.

Din punct de vedere tipologic, idiomul *rromilor carpatini* aparține, la origine, grupului de dialecte balcanice arhaice din *stratul I*, alături de dialectele: *mečkar* și *kabuzi* (Albania), dialectele *xanduri* (Grecia), dialectul *erliilor și drindarilor* (Bulgaria), dialectele *arli*, *bugurzi* și *mahazer* (în fosta Iugoslavie), dialectele *ursarilor și spoitorilor* (România), dialectele din Turcia, *grupul de dialecte* vorbite de *Polska rroma* (rromii polonezi), *cele din Țările Baltice* și *cele din Rusia septentrională*.

Primele cercetări în domeniul limbii rromani în spațiul geografic românesc datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (anul 1790), când Farkas Mihály-Vistai redactează un vocabular trilingv (rrom-latin-maghiar).² Examinând lexicul conținut de manuscris (2148 de unități), constatăm că dialectul cunoscut de Farkas Mihály-Vistai era cel „carpatin”, cu puternice influențe lexicale românești, maghiare și slave. Apar, astfel, cuvinte pentru noțiuni abstracte tipice pentru graiurile acestui dialect, la origine desprins din dialectele din stratul I (de ex.: *meripó* „moarte”, *mudariipó* „omor; crimă”, *phiripó* „umbrel, mers”, *sunglipó* „miros”).

Grammaire, dialogues et vocabulaire de la Langue rommane des sigans pour fair suite à L'Histoire vraie des vrais Bohémiens, publicată de J.A. Vaillant, la Paris, în anul 1861, reprezintă altă lucrare de lingvistică rromă din spațiul românesc³ care, cu toate că ocupă doar 13 pagini, oferă o imagine mulțumitoare asupra principalelor chestiuni de limba rromani. *Vocabularul rrom-francez* – componenta cea mai importantă a lucrării, ce reunește peste 2000 de elemente – conține foarte multe cuvinte românești, care, pentru cititorii care nu cunosc limba română, pot trece drept rome.

² *Vocabularium Zingarico - Latinum et Hungaricum. Quod fieri fecit curiositatis caussa Michael Pap Szatmári. Per Michaelem Farkas, alias Vistai natum Zingarum. Collegii nostri per aliquot annos civem togatum*

³ Considerăm această lucrare un produs al lingvisticii românești în virtutea faptului că J. A. Vaillant și-a desfășurat o parte din activitatea didactică și științifică Țările Române, mai ales în Țara Românească (la București și în alte localități). Astfel, după cum se vede, lucrarea a fost scrisă în franceză și publicată la Paris, putând fi revendicată de lingvistica franceză.

Așa, de exemplu, *airea* „délire” (cf. adv., adj. românesc *aiurea*), *ajerime* „intelligence, compréhension, intellect” (cf. s.f. românesc *agerime*), *bold* „épingle” (cf. s.n. românesc *bold*), *borfas'* „souillon” (cf. s.m. românesc *borfaș*), *trez* „réveil” (cf. s.f. românesc *trezire*) etc.

Deși limba rromilor din țările române beneficiază de un număr mai mare de lucrări, limba rromilor ardeleni avea să se bucure de o descriere la un înalt nivel de exigență lingvistică abia la jumătatea secolului al XIX-lea. Rafinatul cunoscător și teoretician al limbii rromani, dr. Henryk Wlislöcki (născut la Brașov, în anul 1856; mort la Sânmiclăuș, în anul 1907) a dat o lucrare de referință în domeniu. Henrik Wlislöcki ramâne, poate, cel mai prolific cercetător din lume de până la finele secolului trecut al fenomenului rrom, excelând în domenii ca: folclorul, limba, etnografia și etnologia. Dintre lucrările sale privitoare la limba rromani, se detașează ca importantă *Die Sprache der Transsilvanischen Zigeuner Grammatik Wörterbuch*, lucrare care constituie un reper foarte important în cercetarea graiului carpatic.

La peste o sută de ani de la apariția studiilor lui Wlislöcki, Gheorghe Sarău publică, în 1997, o lucrare cu o valoare inestimabilă pentru lingvistica rromă (*Rromii, India și Limba Rromani*) care realizează o configurație istorică, socială și lingvistică a colectivităților de rromi din România. Conform criteriului socio-lingvistic, Gheorghe Sarău distinge următoarele categorii de rromi: *vătrași, căldărari, ursari, carpatini (carpatici)* și *spoitori*. Ultimele patru categorii de rromi reprezintă principalele dialecte ale limbii rromani vorbite în România. Amintiți în primele încercări de clasificare a rromilor mai întâi ca rromi „moravo-bohemieni” - după numele provinciilor Moravia și Bohemia (Miklosich, 1872-1881, I: 3) apoi sub numele de rromi „ceho-moravi” (Arhiducele József [József Főherczeg], 1888, 2), rromii din această ramură aveau să fie ulterior cunoscuți sub denumirea de rromi „carpatici” sau „carpatini”.

Astfel că rromi „carpatini/carpatici” apar în schemele de clasificare ale unor cercetători ca: Erdős Kamill, Jan Kochanowski, TERENCE Kaufman, Ventcel'-Čerenkov, Georges Calvet (începând cu 6 martie 1968, când s-a organizat cursul de predare a dialectului căldărarilor la INALCO - Paris și în 1987).

Potrivit acestor autori, rromii „carpatici” sunt întâlniți în Slovacia (preponderent și bine studiați), în Ungaria (în zona Nógrád și în vecinătatea Budapestei), în Cehia, în Polonia meridională, în Ucraina (Galiția), în nord-vestul României (Maramureș, Bihor, Satu Mare, Cluj) și, dispersați, în toată Transilvania.

Lőrincz György amintea de existența în Transilvania a *rromilor sedentari* („domestici”, „vătrași”) de la sate, pe care îi încadra din punct de vedere social unui grup de mijloc ce face legătura între grupul „aristocratic”, de la orașe, și cel „de jos”, reprezentat de rromii „semi-nomazi” (vorbitori ai unui dialect rrom de influență românească).

Din prezentarea făcută de Vekerdi József la cartea lui Lőrincz György, aflăm că idiomul *rromilor sedentari* („domestici”) din satele transilvănene este, de fapt, cel prezentat de Dr. Heinrich Wlislöcki în *Die Sprache der Transsilvanischen Zigeuner*⁴.

Judecând după faptele de limbă consemnate în această lucrare, în contextul cercetărilor noastre, constatăm că dialectul în cauză este cel al *rromilor carpatini (carpatici)*, reperați de noi în câteva puncte dialectale transilvănene: Ineu (Bihor), Coltău (Maramureș), Gilău și Bontida (Cluj), Dumbrăveni (Sibiu).

Dacă în Țara Românească și în Moldova rromii s-au grupat, preponderent, pe lângă populația românească majoritară, în Transilvania situația a fost cu totul diferită, întrucât, pe lângă populația românească majoritară, existau încă două comunități numeroase - maghiară și săsească/șvabă -, fapt care a condus la nuanțări, mai cu seamă de natură lingvistică, în sânul acestor ramificații rome - care, în fond, la origine, s-au structurat printr-o serie de departajări dictate de fenomenele istorico-sociale.

Fenomenul aculturării fiind mult mai simplu în Țările Române, în cele ce urmează ne vom referi la fenomenul similar înregistrat în spațiul transilvănean. H. Wlislöcki, în prefața lucrării sale,

⁴ Henrik Wlislöcki indică, la p. 1 a lucrării sale, doar zona geografică a dialectului descris, cea a Sibiului.

consacrate limbii rromilor din Transilvania, enumera trei ramificații ale limbii rromani, reprezentate de dialectele: „maghiar-rrom”, „valah-rrom” și „sas-rrom”, deosebite între ele prin împrumuturile preluate din cele trei limbi de contact: maghiară, română și germană (dialectul sășesc).

Wlislocki considera că dialectul „maghiar-rrom”, vorbit de rromii care trăiau printre unguri, era cel mai „curat” dintre dialectele rrome transilvănene și estima că, „în decurs de câțiva ani”, „rromii care coabitau cu românii, vorbind mai mult românește, își vor pierde limba, prin asimilarea lor de către populația majoritară”. Acest fenomen însă nu s-a produs, ci, dimpotrivă, rromii, care inițial fuseseră aculturați în comunitățile din Muntenia și apoi trecuseră în Transilvania și în Ungaria, și-au păstrat limba maternă rromani, spre deosebire de rromii aculturați ungarilor, care, ca efect negativ al măsurilor bune de emancipare întreprinse de Maria Tereza și de Josif al II-lea, nu și-au mai păstrat limba, rromii unguri cochetând cu ideea că chiar reprezentau ceea ce li se spunea ca sunt: *új polgárok* „cetățeni noi”, *új magyarok* „maghiari noi”.

De la Vekerdi József (Vekerdi 1973, 69-70) aflăm ca dialectul rrom descris de H. Wlislocki este cel vorbit de rromii unguri sedentari și că rromii din Ungaria și Transilvania, proveniți din foștii rromi *nomazi și semi-nomazi* plecați din „vechea Românie” își păstrează limba maternă, limba rromani de varietate (influență) românească.

Mai târziu, după aproape un secol, situația în Transilvania s-a schimbat. Vekerdi József, recenzând cartea lui Lőrincz György, distingea în Transilvania trei pături sociale de rromi:

- *rromii aristocrați*, cei mai „civilizați” (cetadini, care nu și-au pierdut limba maternă; se ocupă cu muzica sau sunt muncitori calificați).
- *rromii sedentari* („vătrași”, „domestici”) de la sate (vorbesc, de asemenea, limba maternă - cea descrisă de H. Wlislocki 1884 - și limba maghiară). Exerciță meseriile de fierari, corfari (împletesc mături, coșuri de nuiele etc.), salahori în agricultură sau în construcțiile de drumuri și poduri.
- *rromii semi-nomazi*, *rromii „șătrari”*, clasa cea mai de jos). Sunt vorbitori ai dialectului rrom de influență românească și provin din vechile Principate Române.

De la Erdős Kamill (Erdős Kamill, 1958, 449-457) aflăm că în Ungaria dialectul carpatin este cel mai arhaic, dar în el au pătruns cuvinte din maghiară pentru a suplini cuvintele vechi rrome dispărute sau noțiuni noi. Rromii carpatini - menționează Erdős - sunt foarte prietenoși cu cetățenii de alte etnii și în cazul în care se împrietenesc devin foarte fideli prietenilor „albi”.

Din păcate însă, de la Henrik Wlislocki încoace, acest dialect nu a fost suficient abordat de către cercetători, oricum nu la nivelul științific dovedit de acest laborios cercetător. Doar Gherorghe Sarău adună toate informațiile despre dialectele limbii rromani vorbite în România și peste tot în lume, realizând un excelent *compendiu de dialectologie rromă*.

Restrângând arealul de cercetare la o singură comunitate de rromi vorbitori ai dialectului carpatin (Ineul de Bihor), localitate în care, alături de rromi, trăiesc români și maghiari, vom constata că majoritatea împrumuturilor sunt din cele două limbi de contact. Este de remarcat faptul că cele mai multe împrumuturi maghiare au trecut întâi în limba română, apoi au fost adaptate în limba rromani.

Pornind un *corpus de texte* obținut prin înregistrarea și culegerea unor fragmente de conversație pe teme variate de la vorbitorii graiului carpatin, s-au identificat peste 250 de unități de origine maghiară⁵ și alte peste 200 de unități care au etimoane românești. Unele cuvinte, chiar dacă par a avea originine românească, ele sunt împrumuturi din lexicul internațional: *telefon*, *televizor*, *hotel*, *radio*, *varianta*, *revista*, *doktor*, *director* etc.

Lexicul unei limbii „vorbește” despre istoria poporului respectiv. După cum s-a demonstrat, origininea poporului rrom a fost stabilită pe baza dovezilor lingvistice. Cunoașterea trecutului unei comunități, analiza contextul istorico-lingvistic sunt elemente care sprijină elaborarea unei cercetări, fie ea sociologică, antropologică sau dialectală.

⁵ Nu vom realiza, aici, o prezentare analitică a acestor împrumuturi, ci ne vom limita doar la fișarea lor.

Chiar dacă împrumuturile diferă de la un dialect la altul - împrumuturi maghiare în cazul dialectului carpatic, împrumuturi românești în dialectul cădărarilor și al ursarilor, împrumuturi slave în dialectul romilor ursari și împrumuturi turcești la rromii spoitori - există comprehensiune între cele patru dialecte. Dialecte unei limbi nu fărâmițează limba comună. Cele patru mari dialecte ale limbii rromani întâlnite în România (carpatic, căldărăresc, spoitoresc și ursăresc) sunt complementare. Ele nu fac altceva decât să întregească limba, dându-i o importantă bogăție lexicală, prin împrumuturile și creațiile specifice fiecărui dialect.

ANEXĂ: *Împrumuturi din limba maghiară*

Limba maghiară	Graiul local	Limba română	Graiul carpatic
abrosz	abros	față de masă	abròso
ásó	arșeu	cazma, hârleț	arșèo
bádog	badoc	tablă	badògo
biztos	bistoș	sigur	bìstoś
bakancs	boconci	bocanci	bokònci
bot	botă	băț	bòta
bugyogó	bughigăi	chiloți, șalvari	budigăi
burgondi	burbundăi	sfeclă furajeră	burgandăi
kajszin	caisân	cais	koàisîn
kamat	camătă	dobândă	kàmăta
kancsó	canceu	cană pentru apă, vin	kanceò
kapu	căput	poartă	kăpùto
kovács	căuaci	fierar	kovàci
kefe	chefe	perie	kèfe
csósz	cios	paznic	ćòso
csöröge	cirighele	minciunele	ćirigèle
cserép	cirip	țiglă	ćerèpo
kalapács	clăpaci	ciocan	klopàci
kalap	clap	pălărie	klòpo
kocsonya	cocioane	piftie	koćioàni
konyha	cohe	bucătărie	kòihe
koporsó	copârșeu	sicriu	koporsèo
kórház	corhaz	spital	korhàzo
korlát	corlaț	antreu îngrădit	korlato
kostolni	coștoli	a gusta	koștolinel
krumpli	croampe	cartofi	kroàmpi
koldus	culduș	cerșetor	kuldùsi
daráló	dărălău	teasc, rășniță	daralão
dohány	dohan	tutun	dohàno
fedő	fedeu	capac	fedèo
festék	feștic	vopsea	feștiko
fiók	fioc	sertar	fiòko
fűrész	firez	fierăstrău	firèzo
függöny6	firlong	perdea, draperie	firlòngo
fűző	fizău	șiret	fizào

RO: „Această lucrare a beneficiat de suport financiar prin proiectul “Excelență interdisciplinară în cercetarea științifică doctorală din România – EXCELLENTIA” cofinanțat din *Fondul Social*

⁶ Din germ. „forhang”

European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contract nr. POSDRU/187/1.5/S/155425.”

EN: “This work was supported by the project “ Interdisciplinary excellence in doctoral scientific research in Romania - EXCELLENTIA” co-funded from the European Social Fund through the Development of Human Resources Operational Programme 2007-2013, contract no. POSDRU/187/1.5/S/155425.”

Bibliografie

1. BORDE [Boorde] Andrew 1547, *The first Boke of the Introduction of Knowledge*.
2. CORDOVAN, Ionel; SARĂU, Gheorghe; BAICU, Mariana; GURĂU, Liviu, *Rromii în comunitatea locală Ineu*, Oradea, Editura Primus, 2012.
3. CORDOVAN, Ionel; CRĂCIUN, Maria; BAICU, Mariana; PUIU, Edda; Sarău, Gheorghe; GURĂU, Liviu, *Monografia satului Ineu*, Oradea, Editura Primus, 2014.
4. CORTIADE, Marcel, *Romani fonetika thaj lehipa. Fonetika i pravopis romskog jezika*, Titograd, 1986, 104 p.
5. Erdős, Kamill **1958**, *A classification of Gypsies in Hungary*, "Acta Ethnografica Academiae Scientiarum Hungaricae", vol.VI, No 3-4, p.449-457.
6. FARKAS, Mihály-Vistai, *Vocabularium Zingarico-Latinum et Hungaricum. QWuod fieri fecit curiositatis caussa Michael Pap Szatmári. Per Michaelem Farkas, alias Vistai natum Zingarum. Collegii nostri per aliquot annos civem togatum*, <Cluj>, <1768-1796> <83 + 3p. mss.>.
7. GRIGORE, Delia; PETCUȚ, Petre; SANDU, Mariana, *Istoria și tradițiile minorității rromani – Manual pentru clasele a VI-a și a VII-a*, București: Editura Sigma, 2005.
8. HANCOCK, Ian, *The Romani Language and the Roma*, în "Grammar of Vlax Romani" (London & Austin: Romanestan Publication), 1993 a, p.1-4.
9. HANCOCK, Ian, *Lo studente ungherese Valyi István e le origini indiane della lingua romani*, "L.D.", anno 29, no 5, 1993 b, p.21-23.
10. JÓZSEF főherceg és Ponori, Thewrewk Emil, *Czigány nyelvtan. Romano csibákero sziklaribe [A bevezetést Ponori Thewrewk Emil írta]*, Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, XXIII, 1888, 377 p. cu erata.
11. MIKLOSICH, Franz [Xaver], *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*, Wien, în "Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften" (ed. în 8 vol. (I-VIII): 1872-1877).
12. SARĂU, Gheorghe, *Rromii, India și Limba Rromani*, București, Editura Kriterion, 1998.
13. SARĂU, Gheorghe, *Struktură rromane čhibăqe [Structuri ale limbii rromani]*, București, Editura Universității din București, 1998.
14. VEKERDI, József, [recenzie la ...], *Nagy Olga: A nap húga meg a pakulár*, "É. T." [Paris], no. 3/1973, p.69-70.
15. WLISLOCKI, Dr. Heinrich von, *Die Sprache der transsilvanischen Zigeuner. Grammatik, Wörterbuch von /.../*, Leipzig: Wilhelm Friedrich Königliche Hofbuchhandlung, 1884, 128 p.
16. WLISLOCKI, Dr. Heinrich von, *Asupra vieții și obiceiurilor țiganilor transilvăneni, (note) Georgescu, Sorin / (postf.) Grigore, Delia*, Editura Kriterion, 1998.
17. WLISLOCKI, Dr. Heinrich von, *Despre poporul nomad al rromilor: Imagini din viața rromilor din Transilvania*, Editura 2000 Atlas, 2000.

